

“ТАРИХИ АЗИЗИЙ” АСАРИДА ЖАНУБИЙ ҚОЗОҒИСТОН ШАҲАРЛАРИ ТАРИХИНИ ЁРИТИЛИШИ

Қўлдашев Шерали Темиралиевич

*Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Абу Райхон Беруний
номидаги шарқишунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари
номзоди, доцент*

Аннотация. Ушбу мақолада Мулла Азиз бин Муҳаммадризо Марғилоний (1850-1913)нинг “Тарихи Азизий” (иккинчи номи “Таснифи Ғариб”) асаридаги Сарём (Сайрам), Туркистон, Чимкент, Авлиё Ота (Тараз) каби шаҳарлар тарихига оид маълумотлар ҳақида ёритилган. Айниқса, Сайрам шаҳри ичида ва ташқарисидаги азиз авлиёлар қабрлари хусусида кўпгина маълумотларни ўрганилиши таҳлил қилинган. Ушбу масалани ўрганиши Буюк Ипак Йўли шаҳарлари тарихини ёритишида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Таянч сўз ва иборалар: Тарихи Азизий, манба, Жанубий Қозоғистон шаҳарлари, Сарём (Сайрам), Тараз, Чимкент.

ОПИСАНИЕ ГОРОДОВ ЮЖНЕГО КАЗАХСТАНА В СОЧИНЕНИИ «ТАРИХ-И АЗИЗИ» МУХАММЕДА АЗИЗА МАРГИЛАНИ

Қўлдашев Шерали Темиралиевич

*старший научный сотрудник института востоковедения имени
Абу Рейхана Беруни, академии наук Республики Узбекистан, кандидат
исторических наук, доцент*

Аннотация. В данной статье освещены сведения, касающиеся истории таких городов как Сарём (Сайрам), приведённого в произведении Мулла Азиза бин Мухаммадризо Марғилани (1850–1913) “Тарих-и Азизи” (второе название “Таснифи Ғариб”), а также Туркестана, Шымкента, Аулиа Ата (Тараза). В особенности, проведён анализ сведений о многих захоронениях, почитаемых святых, расположенных внутри и во внешней части города Сайрама. Изучение данного вопроса имеет важное значение в освещении истории городов Великого Шёлкового Пути.

Ключевые слова: Тарих-и Азизи, источник, города Южного Казахстан, Сарём (Сайрам), Тараз, Шымкент.

DESCRIPTION OF THE CITIES OF SOUTHERN KAZAKHSTAN IN THE WORK “TARIX-I AZIZI” BY MUHAMMED AZIZ MARGILANI

Sherali T. Kuldashev

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of
the Republic of Uzbekistan*

Summary. The data concerning history of such towns as Saryom (Sauram), Aziz bin Mukhammadrizo Margilani (1850-1913) brought in the work the Mullah «Tarix-i Azizi» (the second name «Tasnifi Garib») and also Turkestan, Shymkent, Aulie-Ata (Taraz) are covered in this article. In particular, the analysis of data on many burials, the esteemed Saints located inside and in an external part of the city of Sayrama is carried out. Studying of the matter is important according to history of the cities of the Great Silk Way.

Key words: Tarix-i Azizi, source, sites of South Kazakhstan, Saryom (Sayram),

Taraz, Shymkent.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 11108 инвентар рақами остида Мулла Азиз бин Муҳаммадризо Марғилоний (1850-1913)нинг “Тарихи Азизий” (иккинчи номи “Таснифи Ғариб”) асари сақланади. Ушбу асарни таниқли олимлар Аҳмад Закий Аҳмадшохович-Тўғон[1.18с], Ч.А. Стори[16.1193с], Т. Бейсимбиев[3.131с], Р. Набиев[12.15-16с], Ш. Воҳидов[5. 207б], Б. Бобожонов[2. 56с], Д. Сангирова[14] лар ўрганганлар ва ундаги маълумотлардан ўз тадқиқотларида фойдаланганлар. Дастлаб “Тарихи Азизий”нинг 5 бобини Ш. Воҳидов ва Д.Сангировалар томонидан ўзбек тилига таъдил қилган ҳолда нашр қилинган[11]. Ушбу ягона нусха бўлиб, муаллиф томонидан туркий, баъзи қисмлари форсий тилда 1912 йилда ёзиб тугатилган. Асар 166 фасл ва 5 бобдан иборат: 1-боб мўғиллар истилосигача, 2-боб Амир Темур тарихи, 3-боб турли касблар ва шаҳарлар тарихи, 4 ва 5 боблар Қўқон хонлиги ва Россия империяси даврида Фарғона тарихига бағишланган. Шунингдек, асарда Жанубий Қозоғистоннинг қадимий ва ҳозирги шаҳарлари тарихига оид маълумотлар ҳам берилган. Жумладан, Туркистон(14а, 16б, 68а, 69а, 95а, 105а, 161а, 162а, 175а, 182а), Исфажоб (70а), Ўтрор(45б, 46а, 53б, 54б, 67а, 91а), Авлиё ота(90б, 91б), Чимкент(67б), Сарём (Сайрам)(6б, 65б-68б, 69а, 70а, 71а-б, 72б-74а, 75а, 182а), Сигноқ(94а-б), Тароз(90б, 91а) ва бошқа шаҳарлар тарихига оид маълумотлар учрайди.

Асосий қисм. Қадимги Сайрам шаҳри тарихи бўйича кўпгина тадқиқот ишлари олиб борилган. Жумладан, П.П. Иванов. М.Е[6]. Массон. Б.А[7]. Байтанаев[4] ва бошқаларни мисол тариқасида келтиришимиз мумкин. Шу билан бирга, “Тарихи Азизий” нинг 2-бобида Жанубий Қозоғистондаги қадимий шаҳар Сайрам шаҳри тарихи хусусида кўпгина қизиқарли маълумотлар ёритилган. Жумладан, 64 фасл “Сарём шаҳри хусусида”, 65-фасл “Сарём ҳукмдорлари ва авлиёлари”, 66-фасл “Сарём ичинда ва ташинда ётган авлиёлар баёни”, 67-фасл “Сарём ташинда ётган авлиёлар баёни” деб номланган. Ушбу маълумотлар Сайрам шаҳрининг қадимдан то XIV асрга қадар бўлган даври тарихи ёритилган. Ундаги маълумотлар асосан Сайрам шаҳри тарихига оид рисолалар, жумладан “Қасиетти Мадинат ал Байда жене Испиджаб турали шежере” рисоласидан ҳам фойдаланган[18]. Асарнинг 64 ва 65 фаслларидаги маълумотлар Мираҳмад Мирхолдоронинг “Сайрам тарихи” китоби[8. 22-66б] да берилган. Ушбу маълумотлар Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Шарқшунослик институтида №640, рақам остида сақланадиган “Сайрам шаҳри хусусида рисола” номли рисоладаги маълумотлар билан бир ҳилдир. Рисоланинг “Муқаддима” қисмида “Сарём бурунги замонда кўп катта шаҳар экан. Кўп замонлар ўтиб бурунги вақтдаги ободлиги қайтиб, ушбу вақтларда Чимкент шаҳрининг кунчиқар тарафида ўн икки чақиримлик ердадир. Сайрамда алҳол катта бозорлар кўп бўлиб, кўп ғаллалар ва ҳайвонот моллар совдаси бўладир. Ул бозор Туркистон вилояти Россия давлатига тобе бўлмасидан уч ва тўрт йил илгари бўлгандир”[13]. Рисола чимкентлик Ҳоликназар Болтабой ва Тожимуҳаммад Шамсиддин ўғли томонидан Тошкентга юборилган. Тожимуҳаммад Шамсиддин ўғлининг маълумотига кўра, рисола сайрамлик Муллабек Муҳаммад қозикалон марҳум томонидан таҳрир қилинган[13]. Ушбу инсон Россия империясининг Чимкентни босиб олиш жараёнидаги жангда ҳалок бўлган экан. Ушбу жанг ҳақида чимкентлик Хусайн шайх Милқоб Каминаий исмли шоир томонидан манзума ёзган. Ушбу манзума Чимкент шаҳрининг қозиси Абдусатторхон

Абдулғофурхон ўғли томонидан Тошкентга юборилган. Ушбу манзума ҳам Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси шарқшунослик институти қўлёмалар фондида сақланади[19]. 66-фаслдаги маълумотлар эса тарих фанлари доктори профессор Жулдос Тулебаеванинг мақолаларида берилган[17;18]. Ушбу олиманинг мақоласидаги маълумотлар Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институтидаги қўлёмалар фондида № 1990 рақам остида сақланаётган “Тазкираи машоихи Сайром” номли форс-тожик тилидаги қўлёмасидан олинган. Муҳаммад Азиз Марғилоний бу қўлёмани 1910 йилда эски ўзбек тилига таржима қилиб “Тарихи Азизий” таркибига киритган. Аммо 67-фаслдаги маълумотларни ҳали ўрганилиши лозим бўлган қимматли маълумотлар ҳисобланади. Ушбу фаслдаги маълумотлар Сайрам шаҳридан таҳминан ярим фарсах узоқда жойлашган азиз авлиёларнинг қабрлари ҳақидадир. Шундай авлиёлардан Исҳоқбоб ва унинг биродари Юнусбоб, ҳазрат Абдулазиз каби азиз авлиёлар қабрлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Аҳмад Яссавийнинг ўн биринчи аждоди бўлиб, уни Тошкентда ўз даврида Хўжа Аламдор деб аташган. У киши ҳақида асарда шундай ёзилган: “Нақл қилибдурларки, эшоннинг марқадлари маҳал ижобат дуодир. Ҳар гоҳики вилояти Сарёмга андак офат етса мардум вилояти жамъи бўлиб, бир неча садақа қилиб эшонни қабрларига дуойи фотиҳа қилиб, рух шарифларига мустожа бўлсалар. Ҳар турлик бирла келса дафъа бўлур ва бисёр мардумларининг ҳожати раво эрди. Умид шулки, ман баъд ҳар ким ул кишидин истифор айтилса ноумид қилмас ва эшоннинг турбат шарифлари мажмуи офтоб ва ўтадурлар. Эшон кофирлар билан ғазот қилганда даражайи шаҳодат топиб эрдилар ва яна нақл қилибдурларки эшондин фарзанди йўқдур. Баъзилар айтувдирларки, бир қиз фарзандлари бор эди” [10. 90b]. Шунингдек, Авлиё Отанинг ўғиллари Нур Сайид Хўжахон Ота қабри ҳақида “Тарихий Азизий”да маълумотлар мавжуд. Эшон қабри устига амир Наврўз Бароқхон мақбара қурдирганлиги ёзилган[10.]. Ушбу мақбаранинг шарқ тарафида эса Исмоил Ота қабри бор. У Муҳаммад Дарвешнинг фарзандидур. Шу билан бирга, Исмоил Ота мозори Ўзбекистон Республикаси Наманган вилояти Поп туманидаги Чодак кишлоғида ҳам мавжуддир. Ушбу қабр устига мақбара ўрнатилган. Мақбара Чодаксой бўйида жойлашган. И.Ю. Юсупов ва Э.Ю. Мирзалиевларнинг “Наманган вилояти меъморий обидалари сирлари” номли рисоласида бу мақбара ҳақида қуйидагилар берилган: “Исмоил Ота Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг ота бир, она бўлак укаларидир. Туркистоннинг Сайрамида 1110-1112 йилларида таваллуд топиб, 1167 йилда Чодакда вафот этган. Асли Ҳазрат Али авлодларидан бўлган. боболарининг исми шайх Маҳмуд, оталариники - Иброҳим шайхдир. Ўзи эса мумтоз шоир Атойининг падари бузрукворидир”[20. 68-69б.].

Шунингдек, асарда Хожи хўжа Ота, Баҳовуддин Исфажобий, Абдулазиз бобнинг ғарб тарафларида Хўжа Иброҳимнинг қабрлари ҳақида ҳам маълумотлар берилган. “Тарихи Азизий” асарида берилган сайрамлик азиз авлиёларнинг умумий сони 80 нафардан ортиқ ҳисобланади. Аммо, тадқиқотчилар ушбу алломаларнинг ҳаёти ва фаолияти хусусида араб, форс ва туркий тиллардаги манбалардаги маълумотлар асосида илмий шарҳлар ёки изоҳлар асосида ўрганилмоғи лозимдир.

“Тарихи Азизий”нинг 84 фасли эса “Авлиё Ота шаҳри тарихи” деб номланган. Ҳозирги Тароз шаҳрининг 1936 йилгача бўлган қадимий номи Авлиё Ота шаҳри тарихига оид кўплаб маълумотлар берилган. Констанцинадан келган элчининг маълумотлари, 751 йилда Тан империяси билан араблар ўртасидаги

Талас жанги, Исмоил Сомонийнинг Тароз шаҳрини фатҳ қилгани то Авлиё ота деб номланиши ҳақидаги маълумотлар берилган. Асарда “Тароз ўзи яхши ва ободлик қўрғон-шаҳар экан. Шаҳарда кўплаб боғлар ва ҳовлилар бор экан. Шаҳарнинг тўртта дарвозаси бор. Дарвоза олдида катта дарё оқиб, шаҳарнинг баъзи мавзелари шул дарёнинг нариги тарафида экан. Жума масжиди бозорнинг ўртасида экан. Ва Қорахон авлиёлари авлодлари мазкур шаҳарни ўз тасарруфига тутиб турур эканлар. Чингизхоннинг бу тарафларга келмасдан илгари қорахитой сарбозларини Муҳаммад Хоразмшоҳ мағлуб этибдур. Чингизхон аскарлари бу жойларни олиб ёз фаслида мазкур мавзелардаги яйловларда турубдур. Ҳижрий 447 йилда Чингизхон тамоми авлодларини бул жойга йиғиб қурултой деган мажлис қилибдур”[10. 90b-91a]. 85-фасл эса “Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавийнинг муборак мазорлари шарифларига Амир Темурни вақф тайин қилғони баёни” деб номланган [10. 90b-91a]. Бу фасл форсийда ёзилгандир. “Ушбу вақтда ҳам қадим замонда ер юзида қандай катта шаҳарлар бор” деб номланган 108 фаслда Туркистондаги “ҳазрат Султон ал Орифин Хожа Аҳмад Яссавийнинг қабрлари устида бино қилинган гумбазнинг ердан баландлиги қирқ саккиз газдур”, деб маълумот беради[10. 105a]. Машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида ҳам бу улуғ воқеа ҳақида қуйидагилар ёзилган: «Унинг гумбазини шундай бунёд этсинларки, айланаси юз ўттиз газ ва ўз чизиғи қарийб қирқ газ келсин. Қурилиш тамом бўлгач, баландлиги ҳам ўзига муносиб тарзда қўтарилсин, девору куббаси кошинлар ила безатилсин, эшиги етти хил маъдан қотишмасидан тайёрлансин, ўртасида бир ҳовуз барпо этиб, унинг юзини ҳам етти маъдан қотишмасидан қопласинлар. Қабр устига қўйиш учун табризий мраммар келтирсинлар, уни нозиклик билан тарашласинлар ва ажойиб нақшларла безасинлар».

Хуллас, Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг “Тарихи Азизий” асаридаги маълумотлар Марказий Осиёдаги кўпгина шаҳарлар тарихига оид муҳим манбалардан биридир. Айниқса, Жанубий Қозоғистондаги бир неча шаҳарларнинг қадимдан то XIX асрга қадар бўлган тарихи ҳақида кўпгина маълумотлар берилган. Ушбу маълумотларни бошқа манбалар билан биргаликда таққослаган ҳолда кўпгина тарихий масалаларга жавоб топса бўлади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдурахмонов М. Зоҳидий А. Валидий-Тўғоннинг Туркистонга илмий сафари (1913-14 йиллар). Тошкент., 1997. 18
2. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент, 2010.
3. Бейсембиев Т. Кокандская историография (исследование по источниковедению Средней Азии XVIII – XIX веков). Алматы. 2009. 131.
4. Байтанова Б.А. Древний Испиджаб. Средневековые города Южного Казахстана на Великом Шелковом пути. Шымкент-Алматы, 2003.
5. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). Тошкент., 2011.
6. Иванов П.П. Сайрам: историко-археологический очерк // Сборник Туркестанского Восточного Института в честь проф. А.Э. Шмидта. Ташкент, 1923. С.46-56.
7. Массон М.Е. Старый Сайрам // Известия Средазкомстарис, выпуск 3. Ташкент, 1923. С. 23-42.
8. Мираҳмад Мирхолдор ўғли. Сайрам тарихи. Чимкент., 1991.

9. Мулла Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Факсимиле нашр. Кириш ва кўрсаткичлар тузувчи Ирода Қаюмова. Тошкент., 2016.
10. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий // қўлёзма, Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Шарқшунослик институти фонди. №11108-432 в.
11. Муҳаммад Азизий (Фарғона чор мустамлакаси даврида). Нашрга тайёрловчилар, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов ва Д. Сангирова. – Тошкент: Маънавият, 1999. 112б.
12. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана). Ташкент., 1973. 15-16
13. Сайрам шаҳри хусусида рисолача // Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Шарқшунослик институти фонди. №640-59 в.
14. Сангирова Д. Муҳаммад Азиз Марғилоний ва унинг “Тарихи азизий” асари (Россия империяси мустамлакачилиги даврига оид муҳим манба). – Тошкент: “Адабиёт учкунлари” нашриёти, 2016.
15. Сарём шаҳрининг сағана ва мазорлари // қўлёзма. Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Шарқшунослик институти фонди. №3472-59 в.
16. Стори Ч.А. Персидская литература био-библиографический обзор. Часть III. Москва., 1972. 1193
17. Тулебаева Ж. Тазкираи машойихи Сарём // Имом ал Бухорий сабоқлари, 2/2002. – Б. 126-129.
18. Толебаева Ж. Сайрам тарихи тым теренде // АҚИҚАТ журнали. №1. 2003. Б. 62-69.
19. Чимкентга Русиянинг келиши ҳақида манзума // Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Шарқшунослик институти фонди. №12023-63 в.
20. Юсупов И.Ю., Мирзалиев Э.Ю. Наманган вилояти меъморий обидалари сирлари. Наманган., 2008.